

179164

ÇAĞIMIZDA SOSYAL DEĞİŞME VE İSLÂM

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	179164
Tas. No:	257.92 KUT. D

224

Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm
2002 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri

Yayın No: 377
Sempozyumlar ve Paneller Serisi: 37

© Bütün Hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir
1. Baskı, Şubat 2007, Ankara, 1.000 adet

ISBN 978-975-389-494-4
07.06.Y.0005.377

Redaksiyon : Dr. Mehmet BULUT
Kapak ve İç Tasarım: TN İletişim
Kufi Besmele: Hişâm el-Ğarâvî
Uygulama: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Türkiye Diyanet Vakfı Mütavelli Heyeti'nin
25.02.2003/1104-14 sayılı kararıyla basılmıştır.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin dizgi,
fotomekanik, ofset ve cilt tesislerinde hazırlanıp basılmıştır.

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

OSTİM Örnek Sanayi Sitesi
1. Cadde 358. Sokak No: 11 06370 Yenimahalle / Ankara
Tel: 0312. 354 91 31 (pbx) Faks: 354 91 32
e-posta: tdvyayin@diyanetvakfi.org.tr

Sosyal Değişimin Tarih Felsefesi Boyutu (Osmanlı Örneği)

Prof. Dr. Ziya KAZICI

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, XIV. asrın başlarında Selçuklu – Bizans hudutlarında ortaya çıkan küçük bir beylikti. Bu küçük beylik, kuruluşundan kısa bir müddet sonra büyüyerek tarihin akışını değiştirecek derecede kudretli bir devlet haline geldi. Yeni bir din ve kültürün taşıyıcısı olarak, bölgeye kuvvetli ve silinemeyecek bir İslâm – Türk damgası vurmasının sebepleri üzerinde hâlâ münakaşalar devam etmektedir.

Kuruluş dönemi hariç tutulacak olursa coğrafi konumu itibariyle sadece bir Asya, bir Avrupa veya bir Afrika devleti olarak isimlendirilemeyecek olan Osmanlı Devleti, âdeta medeniyetlerin harman olduğu bir coğrafyada gelişip büyüyen bir dünya devleti hâline geldi. Altı asırdan fazla, üç kıtada varlığını sürdüren, farklı ırk, din, dil, mezhep ve kültürleri harmanlayıp bundan bir Osmanlı mozaïği çıkaran devletin uzun ömürlü olma sırrı, herhalde bu mozaïğe karşı adaletli bir şekilde uyguladığı ve bu sâyede onları her türlü tehlikeden muhafaza arzusu, başka bir ifade ile âdeta “*Şemsiye Devlet*” diyebileceğimiz bir koruma prensibinden olsa gerek. Nitekim ilk fetihlerden itibaren devletin uyguladığı siyasete baktığımız zaman: a) Osmanlıların , gittikleri yerlerde hiç kimsenin dil ve dinine müdahalede bulunmadıkları, b) Günün şartlarına göre herkesi ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerinde serbest bıraktıkları, c) Kimseyi ırk, din ve dilinden dolayı küçük görmedikleri , d) Onları dışarıdan ve hatta içeriden gelebilecek tehlikelere karşı korudukları görülür.

Bir beylik olarak tarih sahnesine çıkışından itibaren bünyesi ve şartların gerektirdiği sosyal değişiklikleri yapmaktan çekinmeyen Osmanlı Devleti, gerek yerinde olan bu değişiklikler, gerekse buna bağlı olarak sağlam temeller üzerine bina edip

geliştirdiği ve zamanla kemâl mertebesine ulaştırdığı müesseseleri vâsıtasıyla uzunca bir hükümlanlık dönemi geçirme imkânını buldu.

Çok geniş bir coğrafya üzerinde hâkimiyetini kuran Osmanlı Devleti, farklı ırk, din, dil, örf ve âdetlere sahip toplulukları asırlarca idare etmişti. Ulaşım teknolojisi bakımından, günümüzle mukayese edilemeyecek derecede imkânsızlıklar içinde bulunan o asırların dünyasında, bunca farklı düşünce ve yapıdaki toplulukları cebir ve tazyik kullanmadan idare etmek ve tebeasına (vatandaşına) normal bir hayat seviyesi kazandırmaya çalışmak, sadece basit bir idare anlayışının sonucu olması gerekir. Bu bakımdan, devletin, siyasî ve askerî grafiğinin yanında sosyal, ekonomik, hukukî, dinî, bedîî, kültürel ve etnik şart ile nizamlarının seyri de takib edilmelidir. Ancak bu sâyede devletin sosyal bünyesinde yapılan ve durumlarına göre toplumun her kesiminde kendisini hissettiren değişimi fark edebiliriz. Söz gelimi kuruluştan kısa bir müddet sonra askerî alanda meydana gelen değişim (Yaya- Müsellem, Devşirme - Yeniçeri), malî ve özellikle vergi (Tekâlif-i Şer'iyye, Tekâlif-i Örfiyye) tarh ve cibâyetinde zaman, mekân ve şartlara göre yapılan değişiklikler ile toplumun her kesimini etkileyen fikrî ve kültürel sâhadaki değişikliklere (Kadıza-deliler meselesi, kitap ve gazete basımı) işâret etmemiz gerekiyor. Tarihi boyut içinde bu ve benzeri değişiklikler toplumda yeni yeni anlayış ve buna bağlı olarak yeni gelişmelere imkân hazırlamakta idiler.

Bilindiği gibi geçmiş asırlara ait hayat tarzı ile olaylar hakkındaki bilgi ve haberler, eskiden beri insanları ilgilendirir olmuştur. Zira bunlar, bazan bilgi ve tecrübe kazandırıyor, bazan ibret alma vâsıtası oluyor, bazan dinlendiriyor, bazan da güldürüyordu. İnsanlar, fikrî gelişmelerini ilerlettikten sonra geçmişteki olayları ve hayat tarzını öğrenme arzusuna düştüler. Böylece belli bir medenî seviyeyi aşmış olanlar, bunları öğrenip eski hayat ve yaşayış tarzı üzerinde bilgi sahibi olduktan sonra bunları birbirlerine anlatmak suretiyle gelecek hakkındaki tutumlarını düzenlemek ihtiyacını hissettiler. Çünkü tarih ve onun şubeleri, zihni melekeleri harekete geçiren bir güç merkezi olarak (felsefe dahil), beşerî ve tabii hâdiselerin sonuçlarına dayanmak suretiyle, mânevî melekeleri rehber alan tanzim edici bir ilim dahildir. Binaenaleyh tarihini bilmeyen bir millet, hâfızasını kaybetmiş insan gibidir. Eski bir Roma'lı fikir adamının dediği gibi “*Mazisinden habersiz topluluğun çocuktan farkı yoktur.*” Zira her ikisinin de “dünyü” mevcut değildir.

Kelime olarak tarih, bütün Sâmî dillerde “v-r-h” köküne dayanmaktadır. Buna göre tarihin mânası, gerçekte “ay”ın tarifi demek olur ki, bu mâna bir taraftan “bir hâdis veya tarihi bir vâkıanın vâdesinin tayin ve tesbiti”, diğer taraftan da “bunun vukuu ânını, zaman devresini ve kronolojisini ifade etmek üzere gelişmiştir.” Bununla beraber tarih kelimesine daha farklı mânalar da verilmiştir.¹ Istilâh olarak tarihi “Geçmişteki insan toplulukları arasında olup bitmiş mühim olayları, yaşayış tarzlarını, fikir hareketlerini, toplumlar arasındaki siyasî ve askerî münasebetleri

¹ Geniş bilgi için bk. “Tarih”, *İslâm Ansiklopedisi* (İA.), XI, 777.

ilim usûlü ile inceleyip, zaman ve yer göstererek anlatan, bunlar arasında sebep-so-nuç bağı kuran bir ilim” diye tarif edebiliriz.

Bununla beraber konusu, sadece geçmiş olayların bir kümesi olmayan tarihin gerçek konusu insandır. Hatta bu sebeptir ki, insanı diğer varlıklardan ayıran en büyük özelliklerden birisi de tarihtir denebilir. Zira bilindiği kadarı ile insandan başka hiçbir varlık, kendinden sonra gelecek olan nesillere yine kendisi ile ilgili bil-gi bırakmamaktadır. Böyle bir uygulama ise tarihten başka bir şey değildir.

İslâm tarih anlayışına göre, gerçek konusu insan olan tarihin gâyesi de insanı Allah’ın rızası doğrultusunda yetiştirmektir. Bu sebeptir ki, tarihin ilk belirtileri-ni bizzat Kur’an-ı Kerim’de bulmaktayız. Zira Kur’an, insan hayatının sadece mâ-nevî yönünü değil, sosyal hayatının bütün temel çizgilerini taşır ki, bunlar, tarih il-mi ile çok yakından ilgilidir. Bu bakımdan Kur’an’da, tarihin başlangıcı olarak ya-ratılışın düşünülmesi emredilmektedir. Onun, bir ibret kaynağı olduğu, bunu gör-mek için de gezip dolaşmak (seyahat) gerektiği istenmektedir.²

Altı asırdan daha uzun bir süre hükümrân olan Osmanlı Devleti’ne, İslâm dü-şünce tarihinde sosyal olay ve olgular üzerinde kafa yoran, teorik olduğu kadar tec-rübî (ampirik) araştırmalar yapmak suretiyle önemli bir şahsiyet olduğunu ortaya koyan İbn Haldûn (733 – 808 / 1334 – 1406)’un³, devletleri, doğan, gelişip büyü-yen ve sonra gerileyip ölen canlı bir organizma, daha doğrusu bir insana benzetti-ği⁴ nazariyesi açısından bakmak ve buna göre değerlendirmek mümkün olsa gerek. Nitekim, sosyolojinin henüz bağımsız bir bilim haline gelmeden önceki dönemler-de, sosyal olay ve olguların değişme durumu ile süreçlerini ele alıp inceleyen bilim adamlarının, genelde tarihçilerle tarih felsefecileri olduğu görülmektedir. Farabî, İbn Sinâ, İbn Rüşd, Miskeveyh ve İbn Haldûn, Müslüman ve Müslüman Türk top-lumları üzerinde tarih felsefesi yapmış önemli isinlerdir. Osmanlı döneminde Kâ-tip Çelebi, Naîmâ, Râşid, Sübhî, İzzî, Vâsîf, Cevdet Paşa ile Ahmed Lütfi Efendi’nin tarihlerinde ve bunların diğer eserlerinde tarih felsefesi bakımından Osmanlı top-lumunun sosyal yaşantı ve zaman zaman bu toplumda meydana gelen çalkantılar hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

İbn Haldûn’un, yukarıda işaret edilen görüşlerini, devleti, gelişme, kemâl ve ge-rileme yaşları ile, üç halde bulunan insana benzeten Naîmâ’da da görmek müm-kündür. Ona göre, devlet ile toplumların da birbirinden farklı üç türlü hâli vardır.⁵ O, insan organizmasına benzeyen toplumlardaki sürekli değişiklikleri şu ifadelerle dile getirir: “*Malum ola ki, âdet-i ilâhiye ve irâdet-i aliyye bu vecihle olagelmıştır ki, her devlet ve cemiyetin hâli daima bir karar üzre mustakarr ve vetire-i vâhide üzre müstemirr olmayıp her bâr etvâr-ı muhtelif ve halat-ı müteceddideye muntakıl ol-maktadır. Şöyle ki bir vaktin hâli, asr-ı âhara muğayır ve bir tavrın iktizası, tavr-ı sâ-*

² Kur’an, el-Ankebût 20; er-Rûm 42.

³ Zeki Arslantürk, *Naîmâ’ya Göre XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul 1997, s. 36.

⁴ Bilgi için bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1986, I, 431-436.

⁵ Naîmâ, *Tarih*, I, 31.

life muhaliftir. Ve ebnâ-yı asr, bulundukları tavrın ahvali ile mü'telif ve ricâl-i vakt, mukteza-yı zamaneleri olan keyfiyet ile mütekeyyif olagelmışlerdir. Zira lâzime-i vakte imtisal ve mümaşat ve mizac-ı devlet, asra ittiba ve muraat, tıba-ı mahlukat-ta hükmi-i hafiyeye mebni bir hulk-i cibillidir.”⁶

Toplumlardaki sosyal değişmeyi kendisine konu edinen birçok bilim dalı bulunmaktadır. Bununla birlikte günümüzde bu değişme ve safhalarını inceleyen bilim dalının “Sosyoloji” olduğuna işaret etmemiz gerekir. Bu bilimin de iki ana kanunu bulunmaktadır. Bunlar: a) Toplum hayatı insanın kaderidir. Başka bir ifade ile insan sosyal bir varlıktır. Toplum olmadan tek başına yaşaması mümkün değildir. b) Sosyal değişme kaçınılmazdır. Gerçekten de Tarih, varlığını sürdürebilme bakımından insan organizmasına benzeyen toplumların da sürekli bir değişim halinde olduğuna şahidlik etmektedir. Bu değişim ve dinamizmi ilk insan topluluklarından bu yana gözlemek mümkündür.⁷ Zira toplumlar, statik değil, dinamik bir yapıya sahiptirler. Dinamizm ise peşinden değişmeyi getirir. Bununla beraber insanlık tarihi içinde zaman ve zemine, toplumdan topluma, kültürden kültüre değişimin yönü ve derecesi farklılık gösterir. Söz gelimi sanayileşme çağı ile başlayan yeni dönemdeki sosyal değişme, diğer bütün çağlarla kıyaslanamayacak derecede hızlı olmuştur. Burada şunu da belirtelim ki, değişik etkenler sebebiyle toplumsal dinamikler, toplumdan topluma farklılıklar gösterir. Bu da farklı sosyal yapılanmalara sebep olur.

Sosyoloji, toplumların tarihi süreç içerisindeki yapı ve değişmelerini olmuş bitmiş veya oluş halinde ele alıp inceler. Bundan da gelecekte olması muhtemel olayların tahminini çıkarır. Zira geçmiş, hal ve geleceğin bir bütünlük içerisinde gözlenmesi, anlaşılıp açıklanması, reel ve somut olarak mümkün değildir. Bu süreçte cereyan eden sosyal olay ve olgular ancak şuurla birleştirilebilir. Bu aşamada sosyolojinin konusuna giren sosyal değişme olgusunun genellemesini yapabilmek için sosyolojinin metodları dışında felsefenin düşünme metoduna başvurmak gerekir. Bu durumda “*Tarih Felsefesi Bilimi*”ne ihtiyaç vardır.

Tarihi birer gerçek olan sosyal olay ve teşekküller, belirli bir tarih döneminde ortaya çıkarlar. Bunlar, ortaya çıktıkları dönemin izlerini taşırlar. Sosyal davranışlar, biyolojik tepki ve psikolojik davranışlardan farklıdır. Bir davranış veya değişimin sosyal davranış ve değişim haline gelebilmesi için fertten çıkıp fertlerarası sürekli ve düzenli bir yapı haline gelmesi lazımdır. Başka bir ifade ile biyolojik ve psikolojik davranış, ferdi olduğu halde, sosyal davranış toplumsaldır. Bir davranışın sosyal davranış olabilmesi için iki şarta ihtiyaç vardır. Bunlar:

- a. Fertler arası karşılıklı haberdarlık (etkileşim ve iletişim)
- b. Birlikte mensubiyet duygusu (grup şuuru)dur.⁸

⁶Naimâ, *Tarih*, I, 33.

⁷Zeki Arslantürk, *Sosyoloji*, İstanbul 1999, s. 26.

⁸Amiran K. Bilgiseven, *Genel Sosyoloji*, İstanbul 1982, s. 4-5.

Bu özellikleri ile sosyolojinin konusuna giren sosyal davranış, birbirinden haberdar olan ve birlikte mensubiyet duygusuna sahip en az iki insanın davranışı olmaktadır.

Bilginler, düşünce tarihi ve özellikle felsefede biri tarihi, diğeri de tabii (doğal) olmak üzere iki ayırma dikkat çekerler. Buna göre tabii (doğal) olan, fizikî dünyada “insan tarafından işlenmemiş olan” dı. Tarihi olan ise “bizzat insan tarafından işlenip ortaya konan” dı.⁹ Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren bu tarihi gelişmeyi gerçekleştirmek gayreti içine girmişti. Nitekim daha önce sözü edilen ve çok farklı bir mozaikten meydana geldiğine işaret edilen devlet, şuurlu bir şekilde bu mozaiki sahip olduğu hâkim kültür etrafında bir arada tutuyor ve onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere gereken sosyal değişimleri gerçekleştiriyordu. Başka bir ifade ile devlet, tebeası (vatandaş) olan ve kendi aslı unsurundan bulunmayan insanlar için sosyal değişimlere giderken, kendi aslı unsurunun ihtiyaçlarını da gözden ırak tutmuyordu.

Bu arada şunu da belirtelim ki, psikolojik bir ehemmiyet ve kıymeti haiz sosyal değişmelerin menşei ve ne vakit başladıklarını kesin olarak tayin ve tesbit etme hususunda da hep zorluklarla karşılaşılır. Nitekim Müslüman bir topluma istinad eden bünyesi ile Osmanlı Devleti, bir taraftan İslâmî değerleri hayata geçirmek, öbür taraftan da tarihi birikimden yararlanmak suretiyle kendinden önceki Müslüman ve Müslüman Türk devletlerinin uygulamalarından istifade yoluna gidiyordu. Bununla beraber İslâm’ı yaşarken, asırların getirdiği ve zaman zaman yaşanan döneme göre geride kalmış olan tarihi birikimin içinde mahsur kalmamaya da gayret ediyordu. Bunun içindir ki, Osmanlı Devleti ile ilgili sosyal değişmeler gündeme getirenler, bunu üç safhada mütalaa ederler. Toplumda, belli başlı ve dikkat çekici bir değişiklik meydana getiremediği gibi başlangıcı da kesin olarak tesbit edilemeyen münferit olayların meydana getirdiği “*Serbest Değişim Safhası*” bunların başında gelmektedir.¹⁰

Gerçekten de Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve yükselme çağları dediğimiz dönemlerde, icra ve teşri kuvvetlerinin otorite merkezi olan hükümdarlar, kendi selâhiyet ve hükümranlıklarını din ve gerçek tasavvuf temsilcilerinin kontrolü altına koyma basiretini göstermişlerdi. Bu dönemlerde, merkezden başlayan gelişme dengesi, muhite de sirayet ederek dalga dalga yayılmaya ve umumi âhengi teminat altına almaya başlamıştı.

Devlet, daha Osman Bey döneminden itibaren toplum bünyesinde sarsıntılara sebebiyet vermeyecek birtakım sosyal değişimlere açık olduğunu göstermişti. Bu,

⁹ Bilgi için bk. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1980, s. 362.

¹⁰ Geçmişteki kültür değişmelerinin diğer maddeleri ise şöyledir: a) Bir intikal devri olarak III. Selim zamanı, b) Şumüllü ve zecri kültür değişmelerinin ancak mecburi bir şekilde meydana getirilebileceği kanaatinin belirmeye başladığı devir. Bu kısım da Sultan II. Mahmud’la başlatılabilir. Bu da kendi içinde muhtelif devirlere ayrılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1987, s. 136.

bazen toplumun kendisinden, bazen de “hâkanî bir inkılâb” diyebileceğimiz tepeden gelme biçiminde oluyordu. Nitekim, Âşık Paşazâde’nin bize nakl ettiği ve Osman Gazi’nin daha önce bilmediği, hatta kendisine yapılan ilk teklif karşısında öfkelenildiği “*Bâc-ı Bâzar*” vergisinin alınma hâdisesi, bizzat çevresinde bulunanlar tarafından istenmişti.¹¹ Osmanlı Devleti’nde, Fâtih Sultan Mehmed ile başlayan “*Kanunnâme*” geleneği ve özellikle “*Tapu Tahrir Defterleri*”nin ilk sayfalarında bulunan, farklı zaman ve bölgelere ait farklı kanunlar, bir bakıma “*Serbest Değişim Safhası*” denilen safhayı oluşturur. Buna karşılık, Sultan II. Osman’dan sonraki ictimâî ve bilhassa askerî müesseseleri ıslâh teşebbüsü, II. Mustafa, III. Ahmed, I. Mahmud, III. Mustafa, III. Selim, II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid dönemlerinde geniş hamlelerle kendilerini göstermiş olurlar. Bununla beraber Batı karşısında maruz kalınan askerî, mali ve sosyal sıkıntıların bertaraf edilebilmesi için ilk “Şuurlu Değişmeler”e umumiyetle Sultan III. Selim döneminin başlangıç olarak kabul edildiğine işaret etmemiz gerekir.

Avusturyalılar ile Zıştovi, Ruslar ile de Yaş Muâhedesinin imzalanmasından sonra harb kabusu üzerinden kalkan Sultan III. Selim’e, şehzâdeliğinden beri tasavvur ettiği ıslâhatları yapma kapıları açılmış oluyordu. Bu dönemde ülkeyi hastalıklı bir uzviyet haline getiren ve Pâdişahın uykularını kaçırان iki iltihaplı yara vardı. Bunlardan biri ordu, diğeri de ulemâ idi.

Pâdişah, tahta geçer geçmez (cülûs) devlet ricâline lâyhalar yazdırmış, devletin dertlerini objektif ve çeşitli yönlerden tedkik ettirerek ıslâhata bilhassa bu iki noktadan başlama lüzumuna inanmıştı. Fakat bu, zarurî olduğu kadar da güç, belki de uygulaması muhal bir keyfiyet idi. Zira, Yaş Muâhedesiyle sona eren muharebeden sonra, memleketin, Rus nüfuzu iliklerine işlemiş bazı bölgelerinde Pâdişah’ın buyruğunu yürütmesi, kolay işlerden değildi. Bilhassa Sırp, Bulgar, Rum ve Karadağlılar yeni yeni uyanmaya başlayan nasyonalist ideallerin peşinde, devleti her cepheden yoruyor, çoktan bir Rus nüfuz mıntıkası hâline girmiş Eflak ile Buğdan’da ise yine Yaş Muâhedesi’nin hükümlerine göre, beylerinin tayin ve azilleri bile Rus muvafakatı şartına bağlanmıştı. Mamâfi, Pâdişah’ın ayağını kösteklemekte belki bu dış tesirlerden de daha tehlikeli olan kuvvet, yine ıslâhattan doğacak nizâm ve âsâyişle menfaatleri bozulacak olan mütegalibe, ulemâ ve yeniçeri sınıfı gibi iç kuvvetler idi.¹² Bunlar, saray muhitinde planlanıp uygulanma sahasına konmaya çalışılan teşebbüsleri kuşku ve hoşnutsuzlukla takip ediyorlardı. Dişli bir zümreye hâkim olan cehâlet ve menfaat kasırgası, kıvılcımlı ve ümitli gelişmeleri ya söndürüyor veya memleket ölçüsünde sirayetlerini önlemeye çalışıyordu. Hele ulaşım teknolojisinin gelişmediği günümüzden önceki asırlarda merkezde başlayan değişimlerin muntazam dalgalar halinde ve kademe kademe ilerleyip ülkeye yayılması da imkânsızdı.

¹¹ Bu konuda geniş bilgi için bk. Âşık Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332, s. 19 – 20; Ziya Kâzıcı, *Osmanlılarda İhtisâb Müessesesi*, İstanbul 1998, s. 102.

¹² Samiha Ayverdi, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul 1975, II, 239.

Osmanlı Devleti'ndeki teşkilâtların birçoğu Orhan Gazi döneminde kuruldu. Daha önce küçük bir beylik olan devlet, onun zamanındaki fetihlerle gittikçe genişleyip büyümeye başladı. Bu gelişme duraksamadan devam ettiği için yeni müesseseler ile desteklenmesi ve bunların sağlam temellere oturtulması gerekiyordu. Bu sâyede, yeni kurulmuş bulunan genç siyasî birliğe bir hayatîyet ve devamlılık kazandırılmış olacaktı. Bu da sağlam ve temelli müesseselerin kurulması ile mümkündü. Bu dönemde beylik, yavaş yavaş aşiret usûl ve kaidelerinden az da olsa ayrılma ihtiyacını hissediyordu. Çünkü o ana kadar, daha önce karşılaşmadığı farklı ırk, din, kültür ve medeniyetlere sahip sosyalitesi tamamen değişik olan insanları sınırları içinde barındırmaya başlamıştı. Bu da ortaya çıkan yeni problemlere karşı, zaman ve şartların gerektirdiği çözümleri bulmakla mümkündü. Böyle bir davranış ve hareket tarzı ona modern bir devlet olma özelliğini sağlayacaktı. Nitekim Osman Bey'in ölümünden kısa bir müddet sonra, beyliğin sınırlarının genişlemesi ve kısa bir gelecekte daha bir genişlemeye namzed görünmesi, Orhan Bey'i askerî, malî ve idarî düzenlemeler yapmak zorunda bırakmıştı. Bir beylik çerçevesinden çıkıp güçlü bir devlet haline gelmek için düzenli bir orduya ihtiyaç vardı. Orhan Bey de bu görüşten hareketle önce orduyu ele aldı.

Orhan Gâzi, fethettiği bölgelerdeki tebeasına karşı adâletle uyguladığı siyasete çok dikkat ediyordu. O, devletin temellerini babasından tevarüs ettiği adâlet anlayışı üzerine kurmuştu. Bu sebeptendir ki, tebeası arasında herhangi bir ayırım yapmadan herkese gerektiği şekilde muamelede bulunuyordu. Orhan Gâzi'nin bu uygulaması, kendisinden sonra gelenlerce de devam ettirildi. Bu sebeptendir ki Osmanlılar, Balkanlarda idarelerine aldıkları yerli unsurların din ve vicdan hürriyetlerine müdahale etmedikleri gibi onları diğer milletlerin her türlü baskısından da kurtardılar. Anlaşıldığı kadarı ile Balkanlarda Osmanlı Devleti'nin yönetimine giren bir şehir veya millet içinde bu devletin yönetimine karşı en ufak bir memnuniyetsizliğe bile rastlanmamaktadır. Balkanları kurtarmaya gelen ve ekseriya bütün Hristiyan âleminin vicdanlarına hitab edebilecek bir surette Haçlı seferleri karakteri taşıyan bütün Avrupa milletlerinin iştirak ettikleri o büyük seferlerde bile, Osmanlı idaresinde bulunan yerli Hristiyan halkın bunlara katılmak arzusunu göstermedikleri görülmektedir.¹³

Osmanlı Beyliği, daha kuruluş safhasında iken askerî ve adli teşkilâtla işe başlamıştı. Bu esnada özellikle askerî işlere fazla ağırlık verilerek muvaffakiyetin sebepleri hazırlanmıştı. Bununla beraber bu zahirî (görünür) kudret, halkı tamamen farklı ırk ve dinden olan yabancı bir bölgede, yani Balkanlar'da göz kamaştıran hızlı ve şuurlu bir yayılma ve yerleşme için yeterli değildi. Bunun manevî ve ruhî bazı sebepleri daha vardı.¹⁴

¹³ Şinasi Altundağ, "Osmanlıların İlk Devirlerinde Türklerin Kültür ve Sosyal Durumları Hakkında Birkaç Not", *DTCFD* (1944), II/4, 519.

¹⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ziya Kazıcı, "Osmanlıların Balkanlardaki Muvaffakiyetlerinin Manevî sebepleri", *M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Öneri* (1994), I/1, 11-14.

Bilindiği gibi uzunca bir hükümrânlık dönemi geçirmiş bulunan Osmanlı Devleti'nde zaman zaman sosyal bünyede ıslâhat ve değişim hareketlerinde bulunulmuştur. Bununla beraber zaman, bize bütün bu değişimlere değinme imkânı vermemektedir. Bu bakımdan biz de sosyal bünyede meydana getirdiği belli başlı değişikliklere ana hatları ile temas etmekle yetineceğiz.

Denebilir ki, esaslı, kapsamlı ve nisbeten sistemli değişiklikler Sultan III. Selim dönemi ile başlamıştı. Zira üstünden harp kabûsu kalkan Sultan III. Selim, şehzâdeliğinden beri tasavvur ettiği ıslâhatları yapma imkânı bulmuştu. Bu dönem, kültür değişimleri bakımından da önemli idi. Bununla beraber bu değişikliklerin serbest bir değişim mi, yoksa mecburî bir değişmeye başlangıç olarak kabul edilmesi mi gerekir? Gerçekte bu devre ait değişimler, her iki çeşidi de içinde barındırmaktadır. Zira bu dönemde, ordu hariç tutulacak olursa, hiçbir sahada, halkın yaşayış tarzı, örf, âdet, kılık ve kıyafeti ile ilgili unsurlar, geniş bir ölçüde değiştirilme teşebbüsünde bulunulmamıştır. Bu bakımdan, bu sahalara ait değişimler, geleceğe yönelik ve serbest hududunu geçmez. Buna karşılık askerî sahada yapılmak istenen geniş ıslâhat, özellikle yeniçerilerin yanında müstakil ve Batı modelinde "*Nizâm-ı Cedid*" adıyla yeni bir teşekküle nüve vazifesini görecekt küçük bir ordunun teşkili, şüphesiz ilgili fertlerin veya zümrenin muvafatıyla olmamıştı. Nitekim bilahere ihtilal halini alacak olan reaksiyon da yeniçeriler tarafından hazırlanarak gerçekleştirilmiştir.

Bu devir, meydana getirdiği yenilikler uğrunda hayatını feda eden III. Selim'in tahta çıkmasıyla başlar. Birçok konuda talihsiz olan bu pâdişahın en büyük bedbahtlığı, hiç şüphesiz muhitindeki insanlardan, kaderine hâkim olmak istediği cemiyetten başka türlü duyup düşünebilecek bir yaratılışa olmasıdır. Bundan başka o, sanki yapacağı büyük işler için yetiştirilmiş ve onlar için terbiye edilmişti. Bu hususta babasının tesirleri kadar zamanının olayları da büyük bir rol oynamıştı. Bu bakımdan, bu dönemde meydana gelen değişimler, kendinden önceki bazı değişimlerde olduğu gibi tesadüflere bağlı değildir. Bunlar, şuurlu bir şekilde daha önceden tasarlanmış, şartları sağlanmış ve buna göre uygulama sahasına konmuştu. Bu itibarla bunlar daha şuurlu ve bilinçli idi. Bu bakımdan, yapılan değişiklikler planlı idi. Bu da aynı istikametteki bir terakki ve gelişme ifade ediyordu.¹⁵

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde, Sultan II. Mahmud dönemi, köklü değişikliklerin yapıldığı bir dönemdir. Bu itibarla sosyal ve kültürel değişimlere ait devirler arasında özel bir ehemmiyeti ve mevkii vardır. Zira bu dönemde meydana gelen yenilikler, beliren ictimâî temayüller, tazyik ve tesirler, daha sonraki dönemler üzerinde müessir olmak suretiyle müstakbel değişimlerin çıkırını açıp istikametini belirlemişti. Binaenaleyh bu devir, zamanımıza kadar devam edip gelen mecburî veya güdümlü dediğimiz değişimlerin başlangıcı olmuştur. Bu devir, muhtevâsından ziyade, değişimlerin tarzı, nevi, tabi oldukları şartlar ve vaziyet bakımından bilhas-

¹⁵ Geniş bilgi için bk. Turhan, *Kültür Değişimleri*, s. 152 – 157.

sa mahiyeti itibariyle kendinden önceki devirlerde meydana gelen yeniliklerden ayrılmaktadır.

Sultan II. Mahmud, savaşlardan reformların daha ateşli bir taraftarı olarak çıkmış, reformlarının yalnız askeri alanla değil, Osmanlı toplum hayatının tamamına yayılması gerektiğine inanmıştı. Garplılaşma tarihimizde, ilk defa olmak üzere Avrupa, bu devirde kılık ve kıyafette, yaşayış tarzında ve sosyal teşkilâtında taklid edilmeye başlandı. Yaşayış ve şekil itibariyle Avrupalı'ya benzeme ihtiyacı, artık Garp medeniyetinin üstünlüğünü tasdik etmekten ve ona teslim olmaktan başka çare kalmadığının ifadesi idi. Bu kılık kıyafet meselesi, Sultan II. Mahmud, döneminin son altı yılında kısmen uygulanmış olsa bile, daha sonra gelecek olan Tanzimat çağının temelini ve modelini oluşturan bir programın gelişmesine zemin hazırlamıştı. Sultan Mahmud, saray dışındaki hayatla da ilgileniyordu. Sarayın dışına çıkıp devletteki gerçek sıkıntı ve problemleri görmeye, fermanlarının nasıl uygulandığını, yabancıların yaşantısında ulemâyı ayağa kaldıran şeyin ne olduğunu görmeye başladı. Yalnız kitap değil, düzenli gazete de yayınlayan bir Osmanlı basını geliştirerek ufukları genişletmeye çalıştı.¹⁶ Bu devir, Garplılaşmada yeni bir çıkışın başlangıcını teşkil etmektedir. *"Zira bu devir, serbest değişmeler çağının sona erdiğini, mecburî veya güdümlü değişmelerin başladığını ve artık böyle devam edip gideceğini göstermektedir."*¹⁷ Sultan II. Mahmud'un, devlet alanında getirdiği merkeziyetçi bürokratik anlayış, kurduğu yeni teşkilâtlar, Batı ile geliştirdiği ilişkiler, devlet içinde açmaya çalıştığı dünyevî alanlar, ulemânın yetkilerini sınırlandırma girişimleri, Eylül 1838'de İngiltere ile imzaladığı Ticaret Sözleşmesi ve izlediği Tanzimatlı politikalar gibi gelişmeler, Tanzimat'ın oluşumunu sağlayan önemli olaylardır. Nitekim Sultan II. Mahmud'dan sonra gelen oğlu Abdülmecid dönemi artık mecburî değişimlerin belirgin çizgilerle ortaya çıktığı bir devir olmuştu. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti tarihinde Sultan Abdülmecid'in imzasını taşıyan ve Mustafa Reşid Paşa tarafından 3 Kasım 1839'da Gülhâne'de okunup ilan edilen Hatt-ı Hümayûn (Tanzimat Fermanı), siyasi, mülkî, idârî, adlî, malî, ilmî ve askeri birçok alanda büyük değişiklik ve düzenlemelerin yapılmasını sağladı. Avrupa devletlerinin baskısı üzerine (mecburî değişim) gerçekleştirilen Tanzimat'ın bütün yenilik ve getirdiği değişikliklerine burada temas etmek ve onları ayrı ayrı değerlendirmek, kendisine belli bir zaman dilimi ayrılmış olan tebliğimizin sınırlarını bir hayli aşacaktı. Onun için burada bu konulara değinmedik.¹⁸

¹⁶ Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1983, II, 65.

¹⁷ Turhan, age. s. 165.

¹⁸ Tanzimat'ın çeşitli alanlardaki yenilikleri için bk. *Tanzimat I*, İstanbul 1940.